

fdw

II. ULUSLARARASI İSLAM DÜŞÜNÇESİ KONFERANSI

İstanbul, 25-27 Nisan '97

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Deni. No:	566.20
Tas. No:	181.2 ULU.İ

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 54

ISBN
975-8215-09-4

2000 Adet basılmıştır. 1997

Yapım - Ofset Hazırlık
Sina Ltd. Şti. 531 60 75

Baskı
Erkam Matbaacılık

İSLAMİ RASYONELLİK ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Mehmet S. Aydın*

Akıl, aklilik, ilim, iman, hatta ahlâk ve felsefe gibi isimlerin başına “İslâmi” veya “İslâm” sıfatını eklemek, İslam’da düşünce tarihinin klasik dönemlerinde görülen bir adet değildi. Zamanımıza doğru yaklaştıkça “İslâm Felsefesi”, “İslâmi Ahlâk”, “İslâm Medeniyeti” şeklindeki ifadelerin yaygın bir şekilde kullanıldığına şahit olmaktayız. Günümüzde ise bunlara “İslâmi Akıl”, “İslâmi Bilim” ve “İslâmi Rasyonellik” gibi yenilerinin eklendiği görülmektedir.

Ben, burada bu kullanımın ne ölçüde uygun olup olmadığı üzerinde duracak değilim. Ancak şunu söylemeden geçmek istemiyorum: Müslüman bakış tarzı evrensellikten uzaklaştıkça ve bu arada Batının etkisiyle savunmacı bir hâlet-i rûhiye hâkim oldukça, sözü edilen bu kullanımda bir artışın olduğu gözlenmektedir.

Ben, burada “akılcılık” diye Türkçeye çevirdiğimiz “rasyonalizm” kavramından ziyade, hem “akliliği”, hem de “makullüğü” içine alacak şekilde kullanılmak üzere “rasyonellik” kavramı üzerinde durmak, bunu yaparken de önce hâkim Batı rasyonelliğine kısaca temas etmek, daha sonra sözü “İslâmi rasyonelliğe” getirmek istiyorum.¹

Bilindiği gibi, rasyonellik, ilk olarak, bilim ve felsefede deskriptif anlamda kullanılmakta ve hem ontolojik hem de epistemolojik yönleri olan mantıki bir düzeni dile getirmektedir. Biz, düşünce objelerini mantıksal bir tarzda düzene sokabilmek için bir yol ve yordama muhtacız. Yine, bu mantıksal düzeni, epistemolojik bir uygunluk içinde ontolojik düzenle irtibatlandırarak mecburiyetindeyiz. Aksi takdirde “varlık düzeni”nden “mantıksal düzene” geçmenin (veya tersinin) imkânı kalmaz.

(*) *Türkiye, Prog. Dr.*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı.

Nazari anlamda rasyonellik, hem dedüktif hem de endüktif düşünmede vazgeçilme bir şarttır. Dedüktif muhakeme sözkonusu olduğunda, tutarlılık, uygunluk, şumüllülük v.s. olmadan rasyonellikten söz edemeyiz. Endüktif muhakeme tarzında ise rasyonellik, doğrudan doğruya bilgi edinme yolları ve elde edilen bilginin zihin dünyasına yerleşmesi ve fonksiyon icra etmesi ile ilgilidir. Özellikle burada rasyonelliğin hem bir araç, hem de bir amaç olduğu görülmektedir.

İkinci olarak, rasyonelliğin, takdir etme, değer koyma (veya biçme) anlamında (evaluative) kullanıldığını biliyoruz. Bu anlamda bir insanın rasyonel olması, Ernest Gellner'in deyişiyle², onun kendisine çeki düzen veren, kendisini olaylar karşısında olabildiğince tarafsız görebilen, meseleleri birbirine karıştırmayan, problem çözme yeteneğine sahip olan benzer durumlar karşısında benzer tavırlar takınan ve mutlaka ölçülü olan bir kimse olması anlamına gelir. Bu anlamdaki rasyonelliğin "hikmet" kavramıyla çok yakın bir münasebeti vardır. Mesela, Kindi'den İbn Rüşd'e kadar uzanan çizgide yeralan bütün İslam filozoflarına göre, ancak hâkim olan gerçek anlamda rasyonel olabilir; çünkü "hikmet" de hem nazari, hem de ameli aklın kemale ermiş olması söz konusudur.

Batı dünyasında, özellikle Rönesanstan itibaren rasyonellikle hikmet arasında her gün artan bir uzaklaşmanın olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle, bu geçen zaman içinde orada yavaş yavaş yeni bir rasyonellik anlayışı kök salmaya başlamış, bu anlayış Aydınlanma Dönemi'nde iyice güçlenmiş ve en sonunda modern Batı dünyasında hâkim vaziyete gelmiştir. Burada dikkatleri "hakim" kelimesine çekmek istiyorum. Batıda hâkim rasyonelliği eleştiren görüşler daima varolagelmiştir. Bugün bu eleştiriler hem kemiyet hem de keyfiyet bakımından daha da fazlalaşmış durumdadır. Ama yine de bugün bile hâkim rasyonellik, benim burada üzerinde kısaca durmak istediğim rasyonelliktir.

Kanaatim odur ki, başta Kur'an olmak üzere, İslâm düşünce tarihinin ana kaynaklarından şu veya bu derecede etkilenmiş olan zihinler, bu hâkim Batı rasyonelliği ile karşılaşınca ciddi bir rahatsızlık hissetmeye başladılar. Bu rahatsızlığın sebepleri üzerinde durmak, hâkim İslami rasyonellik konusunda bir takım ipuçlarına sahip olmak anlamına gelir.

Her şeyden önce, Batı rasyonelliği, müslüman zihninin kabul etmekte zorluk çektiği bir bölmeciliğe dayanmaktadır. Bu rasyonellik, kendisince kutsal sayılan ile kutsal sayılmayan, iman ile bilgi, olan ile olması gereken, din ile siyaset, din ile ticaret, hatta din ile ahlâk arasına kalın bir ayırım hattı çizmektedir. Hemen ifade edelim ki, bu alanları birbirine karıştırmak da sa-

kıncalıdır. Ne var ki, pratik, bilimsel ve akademik amaçları gözönünde bulundurarak her alan için tanınması gereken kısmi otonomluğu, tam bağımsızlığa dönüştürmek ve neticede hayatı dar kompartmanlara sıkıştırmak suretiyle bir bölünmüşlüğe sebep olmak, müslümanın rasyonellik anlayışına ters düşmektedir.

Özellikle, son dönem İslam düşünce tarihini tetkik edenler, müslüman aydınların hâkim Batı rasyonelliğinin bilgi alanları arasında vücuda getirdiği “korkutucu boşluklar”dan ne kadar yakındıklarını hemen farkederek. Namık Kemal, Said Halim Paşa, Mehmed Akif, Elmalılı Hamdi Yazır ve Ahmed Hamdi Akseki gibi düşünürler, bir yandan Batı rasyonelliğini bir tarih ve kültür bağlamı içinde görüp değerlendirerek onun varlığını ve gücünü belli ölçüde makul sayıyorlar; öbür yandan da aynı rasyonelliğin İslami ortama taşınmak istenmesine itiraz ediyorlardı. Önce niçin makul gördüklerine kısaca bir göz atalım.

Denebilir ki, bütün beşeri faaliyetler -ilmi ve felsefi olanları dahil- muayyen bir kognitif şemaya ve değer sistemine dayanan bir tarih ve kültür çerçevesinde olup bitmektedir. Bu çerçeve, onları keskinleştiren belirlemeye bile ciddi anlamda etkilemektedir. Meselâ biraz önce sözü edilen bölünmüşlüğün arkasında genelde bir din olarak Hıristiyanlığın, özelde ise bir kurum olarak Kilisenin takınımış oldukları tarihi tavırların rolü büyük olmuştur. İlmi ve felsefi çabalar, o tavırlardan rahatsız olmuş ve bağımsızlaşmayı kendi hayatîyetleri bakımından zaruri görmüşlerdir. Oysa ortaçağ İslam dünyasında ilmi ve felsefi çabaların güç kazanması, başka bazı sıkıntılar doğurmuş olmakla birlikte, Batıda görünen şekliyle bir bölünmeyi ortaya çıkarmamıştır.

Bununla çok yakından ilgili olan bir başka konu ise, hâkim Batı rasyonelliğinin indirgemeciliğe yatkınlığı olmasıdır. Sözelimi, önce madde ile ruh arasında bir ayırım yapılmakta, daha sonra biri ötekine irca edilmektedir. Batı tarihindeki spritualizm-materyalizm tartışmasının başlıca sebebi veya önde gelen sebeplerinden biri, bu indirgemeciliktir.

Böyle kolay bir yol bir kez keşfedilince, pek çok şeyin sözümona “bilimsel” açıklaması da zor olmamıştır. Meselâ, “hür seçimler” diye inandığımız eylemlerimiz, muhabbet, vatan ve millet için canımızı feda etmemiz vs. bile genetik şartlanmaların eserlerine indirgenebilmiştir. Ayrıca din, hedefine ulaşamamış arzuların yansımalarına, yahut kollektif nevroza, iman hayatı duygu hayatına, büyük tarihi mücadeleler sınıf çatışmasına ve (daha yakın zamanlara gelirse) İslam dünyasında görülen hemen hemen her çeşit dini uyanış, “fundamentalizm”e kolayca indirgenebilmiştir. Modern rasyonelliğin bu tavrı sadece nazari düzeyde kalmamış, sadece olgu ve olayları de-

ğil, insan topluluklarını milletleri de ilkel-modern; vahşi-medeni vs. şeklinde sınıflandırmalara ve indirgemelere tabi tutarak sömürgeciliğin entellektüel arka planını ve meşruiyet çerçevesini hazırlamıştır.

Şüphe yok ki, indirgemecilik, sadece modern rasyonelliğin bir hastalığı değildir. Bütün bir insanlık tarihinde bu iptila görülmektedir. Onun hal-i hazırındaki korkutuculuğu, sahip olduğu imkân ve vasıtaların gücünden ve yaygın bir uygulama alanı bulmasından gelmektedir.

İşte hakim Batı rasyonelliğinin bu olumsuz özellikleridir ki, İslâm dünyasının düşünen kafalarını tedirginliğe sevk etmiştir. Onların bu rasyonelliğin dedüktif ve endüktif muhakemeye dayanmasını, eleştirel tavrını, sınırı içinde kalmış bilimselliğini ve daha birçok yönünü desteklediklerini, hata bunları tarihi İslâmî rasyonelliğin bir parçası saydıklarını biliyoruz. Parçalayıcı, indirgeyici, basitçi, dışarıda-tutucu olmayan bu rasyonellik elbette reddedilebilen bir rasyonellik olamazdı. Buna herşeyden önce, Kur'an'ın etkisiyle gelişen bir çeşit rasyonelliğin imkan vermiyeceği açıktır. Bu rasyonellik, İslami denmeye layık herşeyde olduğu gibi, tevhid ilkesine göre oluşan ve bu ilkeye sadık kalan bir rasyoneliktir. Şimdi bu konuyu Kur'an'ın bazı ayetlerini de hatırlamaya çalışarak, kısaca açmaya çalışayım.

Bilindiği gibi, “akletme”, “fikretme”, “fıkhetme” gibi rasyonellekle doğrudan doğruya ilgili olan fiilleri oldukça sık kullanan Kur'an-ı Kerim, kendine özgü belirleyici vasıfları olan bir rasyonelliğe kapı açmaktadır. İlk olarak bu rasyonellik, bağlantılı epistemolojik bir görüşü esas alır. Çıkış noktaları ve yükseliş basamaklarını da ona göre düzenler. Kur'an, bağlantıları insan fitratına uygun tarzda kurulmamış fikri bu çabayı “akletmezlik” olarak değerlendiriyor. Sadece Kur'an'ın mesajını reddetmekle yetinmeyen, o mesajı getirene yokedici düşmanlığını ilan eden Ebu Cehil, aslında “çok akıllı” bir insandı. Ama onun akıllı Kur'an'ın istediği manada bağlantıları kuran, nefiste (iç alemde), âfâkta (dış dünyada) ve tarihte (insanoğlunun kollektif başarısında ve başarısızlığında) olup bitenleri gören, anlayan ve değerlendiren bir akıl değil, ufkü, nefsin maddi ihtiyaçlarını ve arzularını tatmin etmekle sınırlanan ve o sınır içinde hesap-kitap yapan ve hakimiyet kurmayı neredeyse yegane amaç sayan bir akıldı. Öyle bir akıl ki, enfüs, âfâk ve tarihten yola çıkıp aşkın bağlantılar kuramıyor. Bilgide ulaştığı basamağa son basamak sayıyor.³ Doğruya ulaşamadığı için de her an “farklı görüşler içine düşüp”⁴ bir tarafa çekiliyor; “düşünüyor, ölçüp biçiyor”⁵, ama yanlış sonuçlar çıkarıyor. Kendisini âlem planında öyle bir yere oturtuyor ki, o yer kendi yeri değil. Bu yolla, sadece epistemik bir hata işlemekle kalmıyor, hem kendisine, hem de ilgili varlıklara zulm ederek ahlâki bir hata işliyor.

Bu akıl, özellikle iki alanda ciddi bir yanılgıya düşüyor: Alemi Allah'a bağlayamıyor ("akıl"ın bir anlamının da "bağlamak" olduğunu unutmamak gerekir); yahut bağlantıyı akılsızca kuruyor, meselâ araya bir takım araçlar yerleştiriyor. İkincisi, bu dünya hayatının gerçeklerini, ruhani gerçekleri dikkat almadan, "öte"yi düşünmeden açıklamaya çalışıyor. "Gördüklerimizden ve yaşadıklarımızdan başkası yoktur" diyerek kendi kendisini dar bir çerçeveye mahkûm ediyor. Benzer bir tarzda, nihai sebepleri ve pek tabii gai sebebi inkâr ediyor. Yok olduklarını ispat ettiği için değil, var olduklarını ispat edemediği için bu yolu seçiyor.⁶ Böyle bir inkâr, rasyonelliğin gereği sayılan bu faktör olduğu için de, inkâr etmeyenler elbette irrasyonel olup çıkıyor. Bu durum, öyle katılaşıyor ki, böyle bir akla sahip olan kişi, artık akletmenin rehberi durumunda olan sözleri (vahyi) işitmiyor; duymadığı için de "akletmiyor" Kendi yaptıkları yüzünden kalbi mühürleniyor.⁷ Ta ki "ah ne olurdu işitseydim ve akletseydim!"⁸ diyeceği gün gelip çatıncaya kadar.⁹

İkinci olarak, bu bağlantı, epistemolojik görüş, adeta donmuş, katılaşmış bir rasyonelliği değil, köklerini sürekli olarak yaşanmakta olan bir tecrübe içinde muhafaza eden bir rasyonelliği besler ve ondan beslenir. Makuliyet dairesini sürekli olarak genişleyen bir mahiyette görmek gerekir. Orada her tecrübe alanı öteki alanlarla canlı bir irtibat içindedir. İlmi tecrübe dini tecrübeyi, estetik tecrübe ahlâki tecrübeyi ve yine bunlar kendi sıralarında ilmi ve dini tecrübeyi beslerler. Rasyonellik bütün bu tecrübelerin kazandırdığı bir "hal", yahut "halet-i ruhiyye" olduğuna göre, onun her çeşit yeni tecrübeye daima açık olması ve oluşum süreci içinde bulunmayı muhafaza etmesi gerekir. Süreç içinde olmak merkezî bir değişmeyi akla getirmemelidir. İslâmî rasyonellik içinde vahiy, sadece ontolojik değil, epistemolojik bu istikrar çerçevesini de oluşturuyor. Böyle bir çerçeve en azından iki ilkeyi güvence altına alıyor: Rasyonellik, öncelikle aşkına açık olmak zorundadır. İkincisi, yorumlar ne kadar farklı olursa olsun, vahyin şüpheye mahal bırakmayacak açık beyanları, yani muhkemi vardır. Özellikle bu muhkem, din ve ahlâk epistemolojisinde tehlike oluşturacak her türlü rölativizmi imkânsız kılmaktadır. Bu, hem sağlam itikad, hem de sağlam amel için son derece önemlidir. Bu konuya biraz sonra tekrar döneceğim.

Böyle bir görüşten "alanların kısmi otonomluğu"na bir zarar gelmez. Ben, burada din ile bilimin, yahut ahlâk ile sanatın birbirine karıştırılmasından değil, bu alanlardan akıp gelen verileri beşeri tecrübe sürecinde birbirini desteklemesinden söz ediyor ve rasyonelliğin ancak bu yolla kazanılabileceğini iddia ediyorum.

İslam düşünce tarihinde, burada sayamayacağımız pek çok sebepten dolayı, böyle bir destekleme süreci yeterince güçlü olamadığı için, kanaatimce, benim Kur'an'da "okuduğum" yahut gördüğüme inandığım rasyonellik, tam olarak gerçekleşemedi. Hukuk -dolayısıyla siyaset- kelâm ve hatta felsefe alanları, aklın nazari gücünden önemli ölçüde istifade ettiler. Fakat bu alanlarda tecrübe ile bağlantısı daha doğrudan olan ameli akıl-en azından kelâm ve fesekede-yeterince güçlü olmadı. Özellikle filozoflar, rasyonelliğin nazari ve ameli bir tecrübe bütünlüğüne dayandığını açıkça gördüler; ama ürünleriyle bu bütünlüğü ümmetin kolektif tecrübesine getirmede başarılı olamadılar. Öte yandan, tasavvuf alanı da aklın nazari taleplerini yeterince dikkate almadı. Bu yüzden, İslam düşünce tarihi söz konusu olduğunda, bir tek İslami Akıl'dan değil, önemli ortak özellikleri olan İslami akıllar'dan söz etmek bana daha makul görünüyor. Bir tek İslami Akıl'dan söz edenlerin daha çok onüçüncü asırdan itibaren hâkim duruma gelen ve gücünü en fazla devlet hayatında gösteren, bazen geleneksel, bazen de "köktençi"¹⁰ olarak nitelendirilen akıldan bahsettiklerini zannediyorum. Böyle bir genellemenin işe yarar yanlarının bulunduğunu kabul ediyorum. Ancak bu kavramın çok fazla gerilmemesi gerektiğine inanıyorum.

Üçüncü olarak, rasyonelliği açık tecrübe kavramı içinde düşünmek, onun bir gelenek içinde değiştiğini, zenginleştiğini görebilmek anlamına gelir. Rasyonellik, aynı zamanda, 'tarihi bir oluşum'dur. Başka bir deyişle, rasyonellik ile ilgili her kavramlaştırmanın arkasında bir kültür, bir gelenek, bir tarih yatar. Pek tabii, bir geleneğin tamamı "etkin tarih"e dahil olamaz. Ancak, dahil olmama, bir takım değerlerden mahrum kalmayı da intac edebilir. Meselâ, son asırlarda, özellikle hayatın bazı alanlarında gücünü hissettiren "İslam aklı" (tabirin kullanılmasına şimdilik müsamaha ile bakalım) eğer İslam'ın büyük geleneğinden yararlanabilseydi, Muhammed İkbâl ve onun gibi düşünen müslüman aydınların sözünü ettikleri o meşhur "rasyonellik krizi" daha hafif atlatılabilirdi.¹¹ Tarihi sebeplerden dolayı belli kelâmi ve hukuki görüşlerin hep merkezde yer alması, kollarıyla birlikte düşünüldüğünde, yüz civarında kelâm, yirmi civarında hukuk ve dört büyük felsefe ekolünün hiç değilse önemli bir kısmının etkin tarihe götürülememesi, hakim İslam aklını büyük bir zenginlikten mahrum bırakmıştır. İslam dünyası, belli bir tarih döneminden sonra mevcut tarihi aklı da iyice arka plana itince, kendi entellektüel problemlerini çözebilecek ortak aklını daha çok zayıflatmıştır. Kendi öz durumu böyle olunca, diyalog kurmak istediği hakim Batı aklından da yeterince yararlanamamıştır.

Günümüzde durum, çok daha karmaşık bir görüntü ortaya koymaktadır. Artık hâkim Batı aklı da kendi iç bünyesinde ciddi darbeler yemektedir. Ba-

tı ilâhiyatı münferit çıkışlar bir yana bırakılacak olursa, neredeyse bir yüzyıldan fazla bir süreden beri rasyonel, dolayısıyla kognitif olmayan akımlara teslim olmuş gibidir. Çeşitli kollarıyla egzistansiyalizm, fenomenolojik akımlar, son yılların hermenotik çıkışları ve nihayet post-modernizm hâkim Batı aklını bir hayli hırpalamaktadırlar.

Burada bir noktaya daha dikkat çekmek istiyorum. Söz konusu akla karşı çıkmak, tıpkı Aydınlanma Döneminden beri hakim duruma geçen rasyonellik gibi, bir Batı ürünüdür. Aslında sadece bu rasyonellik değil, onun hemen yanbaşı duran tabiat, bilim ve humanizm anlayışları, ciddi bir eleştiriyi altındadır. Bu eleştiriler ile pek çok Müslüman aydınının ta başından beri aynı konuda öne sürdükleri -ama bir türlü sistemli hale getiremedikleri- eleştiriler arasında üstüste gelen pek çok nokta vardır. Her ikisi de hakim Batı aklının gururundan, kontrol etme ihtirasından, Batı kültürünün dışında kalan kültürlere tepeden bakıp onların "ilkel" veya benzeri terimler altında sınıflandırmasından, dışlayıcılığından şikayetçidir. İslami aklın, yukarıda söylediğim gibi ilave şikayetleri de vardır. Ama bu akıl, işe yarayanı hakikatın biricik ölçütü sayan, yahut hakikatın her çeşidini araç-değer mesabesine indiren, çelişkiye düşme bahasına "rölativizmde mutlaklık" gören, ilim de "muhkem"i, ahlakta "maruf"u kabul etmeye yanaşmayan post-modern tutumu da benimseyemez. Her aklın topyekün oluşumunda tarih önemlidir; fakat aklın ulaştığı veya kendisine sunulduğunda kabul ettiği her gerçeğin de tarihe mutlak anlamda bağımlı olduğu anlamına gelmez. Rasyonelliği, mümkün olanı, çok açılı olanı, ilk planda yabancı görüleni, kendinden olmayanı ve izafi olanı içine alıp takdir edebilecek şekilde geniş ve açık tutmak önemlidir; ama bu, merkezden ve istikametten mahrum gevşek bir sözde-rasyonelliği doğurmamalıdır. "Parça" da güzeldir; ama bu güzellik, bizi daha zengin bir estetik tecrübenin kaynağı olan "bütün"ün içinde parçayı görmek zevkinden¹² mahrum bırakmamalıdır. Her parça kendi boyutunda anlamlıdır, ama her parça, aynı zamanda, kendinden "Öte-olan"a işaret eder. İslami akıl, bütün varolanları "Ötede Varolan ve burada Varkılan'a kalbinde yer vererek akletmeden, fikretmeden, zikretmeden ve bu tamlık içinde yakine ulaşma ümidini de yitirmeden kendisini mutmain olmuş saymaz". Tasarlanan ve bir gün gerçek olacağı umulan İslami rasyonellik, bir kaç "âlem" ile dar bir "ilm"e ulaşmış oradan ancak, küçük bir "âlem" gören pozitivizmin modern rasyonelliği ile; "âlemi" de "ilmi" de "âlemi" de "gayr-ı ma'lum"luğa iten post-modern aklılığın arasına sıkışmış kalmak gibi bir tercih ile karşı karşıya kalmaz; kalmamalıdır.

Dipnotlar

- 1 Burada dile getirilen görüşler için bkz. Mehmet S. Aydın, "An Islamic Evaluation of the Modern Concept of Rationality", *Islam and the Challenge of Modernity*, (ed. Shifa al-Atta, Kuala Lumpur, 1996) içinde s. 73-95.
- 2 E. Gellner, *Reason and Culture*, Blackwell, s. 136-7.
- 3 53. Necm, 30.
- 4 51. Zariyat, 8.
- 5 74, Müddessir, 18-23.
- 6 Huton Smith, *Beyond the Post-Modern Mind*, 2, Onest edition, 1989, s. 222.
- 7 2, Bakara, 7; ve 54, Casiye. 24.
- 8 67, Mülk, 10.
- 9 Kur'an'ın "akletmezler", "fikretmezler" v.s. şeklinde tavsif ettikleri için. meselâ bkz, 2/42, 44; 6/32; 23/80; 7/179; 11/91 v.s.
- 10 Krş. Muhammed Arkoun, *Pour une Crit.ue de la Raison Islamique*, Paris, 1984.
- 11 Bkz. Muhammed Iqbal, *The Reconsruction of Religious Thought in Islam*, New Delhi, 1984, I. Bölüm.
- 12 Burada "zevk" kelimesini Gazali'nin taklid, "ilim" ve "zevk" derecelendirmesindeki anlamda, yani "yaşanan tecrübe" anlamında kullanıyorum. Bkz. Gazali, *The Faith and Practice of al-Ghazâli*, (trns. W.M.Watt) London, 1953, s. 66.